

Людмила Єршова

УМОВИ НАВЧАННЯ У ЖІНОЧИХ ЗАКЛАДАХ ВОЛИНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Організація навчально-виховного процесу передбачає формування належної матеріально-технічної бази і створення відповідних санітарно-гігієнічних умов. Якість і специфіка навчання та виховання волинських дівчат на рубежі ХІХ і ХХ ст. детерміновані ідеологічними та соціальними акцентами освітянської політики царського уряду щодо розвитку жіночої освіти на Волині. На шпальтах місцевих періодичних видань, як, наприклад, “Волынские губернские ведомости”, “Жизнь Волини”, “Волынские епархиальные ведомости”, педагоги, історики, громадські діячі і приватні особи неодноразово наголошували на необхідності покращення матеріального та санітарно-гігієнічного стану шкільництва, називаючи умови навчання однією з найбільших освітянських проблем ХІХ – початку ХХ століття. Історико-педагогічні праці того часу (М.Барсов, Я.Савченко, М.Трипольський, О.Фотинський) також звертали увагу на особливу гостроту означеної проблеми на території Волинської губернії. Матеріальне забезпечення українського шкільництва, зокрема на Волині, аналізувалось і сучасними ученими, серед яких В.Надольська, А.Ососков, О.Суліменко, О.Сухомлинська, Г.Шпиталенко, Д.Ярмаченко. Ми маємо з'ясувати, якими були умови навчання і виховання волинянок на межі ХІХ і ХХ ст., як вони впливали на їх здоров'я та які емоції пробуджувало у дівчат шкільне навчання, яку роль відігравали влада і громадськість у реалізації планів шкільного будівництва.

У першій половині ХІХ ст. на Волині уже існувала розгалужена мережа жіночих освітніх закладів і були сформовані певні умови для її подальшого розвитку. Наступні десятиліття демонструють істотні позитивні зміни у соціальному статусі жінок і ставленні суспільства й урядових структур до змісту жіночої освіти. Проте, на жаль, мало що змінилось як в екстер'єрі, так і в інтер'єрі тих навчальних закладів, де отримували освіту волинські дівчата. Навіть на початку ХХ ст. волинське шкільництво являло собою яскравий приклад невідповідності задуму й реальності. До характеристики більшості приміщень жіночих освітніх закладів підійшло б твердження про психолого-архітектурну несумісність споруди й людини, що змушена у ній жити.

Найпоширенішим типом початкових закладів Волині були церковні школи, більша половина яких офіційно мала статус “незручних” приміщень. Так, у 1892/1893 навч. році з 1174 навчальних закладів такими було визнано 637! Власні будинки мали лише 242 школи, 114 розташовувались у найманих приміщеннях, 90 – на приватних квартирах, 28 – у церковних сторожках. Лише при 232 школах були невеликі земельні ділянки, які використовувались для влаштування шкільних садків та городів [1, 400-401].

Наступного навчального року значно збільшилась кількість власних будинків (1019), помітно зросло число шкіл, що розташовувались у

церковних сторожках (50) і найманих приміщеннях (117), до 84 зменшився перелік закладів, які займали приватні квартири. Але збільшення кількості власних приміщень зовсім не означало покращання санітарно-гігієнічних норм. Число “незручних” будівель все-одно було надто великим – 617 [2, 342-343]. До того ж, за стриманим терміном “незручний”, як правило, стояли абсолютно непридатні для навчання дітей хатки, про що свідчать не звіти, а спогади реальних людей.

Священик О.Малиновський на сторінках “Волинських епархіальних відомостей” описав три сільські школи своєї парафії станом на 1899 р. [5, 719-721]. Так, перша з них містилась у так званому “власному” приміщенні і являла собою хатку з однієї кімнати без сіней, дерев’яний дах якої прогнів і в одному місці завалився, “вікна були маленькі, скло у них розбите і де шматтям заткнуте, де дранкою затулене..., стояла вона на чотирьох великих каменях... позаду якихось господарчих хижок і хлівів, тому з вулиці її не було видно... Здалеку ця хатка нагадувала скоріше... комірчину... ніж шкільну будівлю”. Слід зауважити, що ця школа ще не була найгіршою.

Друга школа, описана О.Малиновським, являла собою унікальний шкільний тип, що демонстрував “винахідливість” волинських сільських громад у справі “замазування очей начальству.” Селяни, за висловом священика, вважали у той час школу нав’язаною забавою. Отож, поміркувавши, що на таку “пусту справу, як школа” не варто витратити громадські кошти, вирішили вони, аби школу по черзі утримували ті батьки, чії діти у ній навчались. Виходило, на думку старости, “і економно..., і справедливо, бо весь клопіт по утриманню школи несли лише ті, хто мав у ній потребу.” Таким чином, утворився зовсім особливий, пересувний тип школи, який “повзав”, “мандрував”, “кочував” по селу від одної хати до іншої. Відшукати таку мандрівну школу, як переконався О.Малиновський, виявилось тяжкою справою. “Одні показували в одну сторону, – пише священик, – інші – у другу; одні говорили, що школа – у дядька Івана, другі – що у рябого Ничипора.” Віднайдена нарешті школа виявилась звичайною селянською хатою, з усіма ознаками домовитості й хазяйновитості, і зовні не було ніяких нагадувань про навчальний заклад. “По двору, куди я в’їхав, – пише оповідач, – бігали кури, нишпорили поросята; на плоті висіла білизна для просушки; біля порогу баба доїла корову, лаялась з телям, що до неї тулилося; у сінях інша баба щось товкла у ступі, високо піднімаючи товкача і підстрибуючи кожного разу”. Тільки коли гість перебрався через властивий селянським хатам височезний поріг, побачив нарешті школу.

Погляду відкрилась така картина: “у кутку під образами стояв стіл і кругом нього сиділо чоловік 15 дітей за книгами, деякі ж стояли на колінах на полу, а біля них ходив учитель – відставний солдат-фейерверкер років 30, у піджаку, високих чоботях і папіроскою в зубах. Тут же, серед кімнати висіла люлька, в якій лежало немовля і молода жінка, схилившись годувала його груддю. Стара жінка, як видно господарка, біля печі варила обід, а біля порогу великий кабан їв з корита якусь мішанину..., чавкав на всю хату..., рохкаючи від задоволення. На печі лежало штук п’ять хазяйських дитинчат з

невмитими фізіономіями... У кімнаті були смердота, бруд, дим, тіснота, гомін дитячих голосів... Класної дошки зовсім не було”.

Третя школа, за описом отця Олександра, мала власний новий критий соломною будиночок з двох кімнат. В одній жив учитель, а у другій відбувалось навчання. Хоч і була будівля новою, стояла на горбочку, і “з усіх сторін була видна, як на долоні”, проте розташовувалась аж у п’яти верстах від церкви на трактовій дорозі вдалині від усіх інших осель. Крім того, віяло від неї якоюсь пусткою, бо “біля неї не було не тільки жодної повітки чи піддашся, але й навіть кущика”.

Волинські лікарі у своїх звітах до губернського лікарсько-санітарного бюро, говорячи про сільські школи, наголошували, що більшість з них “абсолютно не відповідала своєму призначенню”. Бруд, відсутність вентиляції, світла, погане обігрівання взимку були постійними атрибутами мало не кожної сільської школи. Городницький дільничих лікар (Новоград-Волинський повіт) у 1912 році повідомляв: “Жодна з шкіл, що знаходяться в межах дорученої мені дільниці, навіть приблизно не відповідає вимогам шкільної гігієни. Всі вони містяться у селянських хатах, де у більшій мірі живуть і самі господарі... Стан цих шкіл нижче критики” [10].

Передова частина населення не визнавала церковних шкіл, піддаючи нищівній критиці все: застарілі методи навчання, непристосовані приміщення, некомпетентність учителів, відсутність елементарного обладнання тощо. У звітах про стан Волинської єпархії неодноразово вказувалось на те, що у більшості парафій батьки залишались байдужими до церковної школи, все частіше віддаючи своїх дітей до міністерських народних училищ [7; 8; 9].

Захисники церковних начальних закладів, неспроможні витримати конкуренції з більш прогресивним типом народної школи, застосували спосіб “зміни напрямку”, визначивши такі цілі і завдання, які поставили міністерські й духовні заклади поза конкуренцією. Різниця між церковною і народною школою була визнана концептуальною. Міністерські навчальні заклади назвались училищами, тоді як церковні – школами. Перші покликані були вчити, тобто повідомляти наукові знання, пріоритетом других проголошувалось, у першу чергу, виховання у російсько-православному дусі. Ті, котрі навчались у народних училищах вважались учнями й ученицями, а хто відвідував церковну школу – вихованцями й вихованками. Якщо класна кімната училища прикрашалась різноманітним навчальним приладдям: географічними картами, атласами, рахівницями, арифметичними ящиками тощо, то приміщення церковної школи мало нагадувати храм: іконами, палаючими лампадами, біблійними картинами, релігійними книгами і хрестами [4, 794-795]. На думку С.І.Рачинського, “найменше відхилення тут від характеру саме церковного... було б прямим злочином, отруєнням самих джерел майбутнього духовного життя нашого народу” [14, 274]. Таким “науковим” обґрунтуванням відмінностей між народними училищами і церковними школами духовенство практично позбавляло себе відповідальності як за низький рівень знань своїх вихованок, так і за

відсутність нормальних санітарно-гігієнічних умов. Вихованцям церковних шкіл не пристало скаржитися на умови свого життя, потрібно було вдячно приймати усілякі життєві незручності, загартовуючи у них свої душу й тіло.

Різко контрастували українські школи своєю убогістю перед шкільництвом німецьких й чеських общин, що виявились на території Волині найбільш локальними. Викупивши згодом багато земель, відібраних у польських поміщиків, німецькі і чеські колоністи, завдяки невтомній праці та вмілому господарюванню, перетворили свої поселення, за висловом Я.Савченка, на “країну див і казок” [15, 43]. На тлі страшенної злиденності волинських селян багатопверхові, кам'яні, криті черепицею та залізом будинки колоністів, подекуди навіть з телефонами, вражали своєю фантастичністю.

Не менш привабливий вигляд у чеських та німецьких колоніях мала й освітня справа. Навіть невеликі поселення обов'язково мали школу, яка розташовувалась у найкращому будинку, інколи кам'яному, у декілька поверхів. Міністерство народної освіти виявляло до емігрантів нечувану “ласку”. Воно своїм коштом зводило шкільні будинки, призначало щорічні субсидії на придбання книжок, навчального приладдя, газет для учителів та бібліотек, і навіть зобов'язувалось щомісяця сплачувати частину учительського жалування. Громадам залишалось лише утримувати усе це шкільне господарство на належному рівні, що вони й робили з великим задоволенням.

Середня жіноча освіта, представлена на Волині жіночими гімназіями та училищами, хоч і не була “соломою покрита”, проте залишалась так само далекою від ідеалу, як і початкова. Більшість жіночих закладів користувались найманими будівлями, які не завжди відповідали найнеобхіднішим вимогам до середніх навчальних закладів. 20 листопада 1913 р. міністр освіти Кассо затвердив “Програми необхідних приміщень для жіночих гімназій” [19], за якими кожен середньоосвітній заклад повинен був мати дев'ять класних кімнат, а також рекреаційний, актовий та гімнастичний зали, фізичний клас з лабораторією, окремий кабінет для приладів, малювальний, рукодільний та природничо-історичний класи, кабінети для голови педради, начальниці і лікаря, приймальню, учительську і канцелярію, учнівську і фундаментальну бібліотеку, кімнату для архіву, кімнату для гарячих сніданків і кухню для їх приготування та квартиру для начальниці. Крім того, обов'язковими оголошувались такі господарські приміщення як хлів і пральня. У 1914 р. Міністерство народної освіти планувало навіть подбати про особливий кредит для влаштування при навчальних закладах майданчиків для дитячих ігор і фізичних вправ [19].

На Волині, на жаль, не існувало практично жодної жіночої гімназії, яка б відповідала таким вимогам. Навіть кращі будівлі, як, наприклад, Житомирської жіночої гімназії товариства “Група викладачів” чи Рівненської жіночої гімназії не мали всього того, що вимагали правила. Старокостянтинівська жіноча гімназія орендувала двоповерховий кам'яний будинок, у якому розміщувалось лише вісім класних кімнат, зал, буфет,

учительська і кабінет начальниці. У гімназії була відсутня роздягальня і весь верхній одяг розміщувався у коридорі. Про ігрові майданчики мова не велась, тому що біля будинку навіть не було двору [18]. Острозька міська жіноча гімназія взагалі не мала ніякого приміщення і проводила заняття у другу зміну в класних кімнатах жіночого училища ім. графа Д.Н. Блудова [17]. Звіт Житомирської жіночої гімназії св. Анастасії в описі будинку містить просто трагікомічні рядки: “Приміщення тісне і досить холодне, – відверто констатує звітуючий, а потім оптимістично продовжує, – зате дуже світле” [13]. Місцевість, у якій були розташовані приміщення Волинського духовного жіночого училища, завжди належала до найнижчих та найвологіших частин Житомира. Перші поверхи до половини були вогкими та запліснявілими, у них неможливо було розмістити жодної жилої кімнати. На території закладу не було не лише пристойного садка, але й нормальної питної води, що згодом стало причиною численних шлункових захворювань учениць. Деякі приміщення нашвидкоруч перероблялися з хлівів.

Позиція чиновницького апарату у вирішенні освітянських проблем, пов’язаних з будь-яким будівництвом в основі своїй мала дотримання, перш за все, суворого режиму економії, що часто призводило як до нехтування елементарними побутовими зручностями вихованок і персоналу, так і до нівелювання архітектурної своєрідності будівель. У 1880 р. св. Синод дав дозвіл на реконструкцію Житомирського жіночого духовного училища з метою збільшення училищних приміщень. Проте початковий план перебудови, як виявилось, мало відповідав тому, що вийшло у результаті “економного” будівництва. Так, для покращення умов проживання персоналу училища пожертвували прасувальнею, гардеробною, рукодільною і музичними кімнатами, фізичним кабінетом і бібліотекою; для учительської було зроблено вузьку прибудову. Таким чином, загальна площа училищних приміщень практично не збільшувалась, а з прибудови вийшов, на думку О.Фотинського, горезвісний “Тришкин кафтан” [16, 50].

Адміністрації гімназій стали звертатись до міських влад з проханнями про видачу ділянок землі для зведення власних гімназичних будинків. Начальниці намагались переконати громадськість у необхідності відведення під жіночі гімназії територій у центральних районах міста або розташування їх неподалік від уже існуючих інших середніх навчальних закладів. Це створювало б економічні і побутові зручності як для викладачів, так і для гімназистів, батьків і міста в цілому. 12 березня 1906 р. начальниця Луцької жіночої гімназії А.М.Коленко, звертаючись до міської думи, писала: “Нагальність будівництва ... настільки велика, що якщо місто відмовить у бажаній для нас ділянці міської землі, то я змушена буду звести будинок гімназії на Красному, де чоловік мій віддає мені достатню кількість землі, але що, як для гімназії, так і для горожан, які живуть у віддалених від Красного частинах міста, створить великі незручності, а місту завдасть матеріальних збитків, тому що відволіче на Красне... частину міської торгівлі” [6].

Місцеві влади часто йшли назустріч вирішенню проблем середньоосвітніх жіночих закладів, віддаючи їм у безкоштовне користування

необхідні земельні ділянки, але головною умовою при цьому було негайне будівництво, оскільки центральні райони міст не могли довгий час залишатись невпорядкованими. Проте саме це для більшості фінансово обмежених жіночих гімназій було найскладнішою проблемою. Так, 12 грудня 1914 р. уповноважений Житомирським відділом Союзу руського народу звернувся до міської думи з клопотанням, у якому повідомляв: “Проханням своїм у другій половині серпня місяця минулого року я просив міську думу про відведення ділянки землі для будівництва будинку жіночої гімназії св. Анастасії..., на площі біля будинку Працелюбності. До теперішнього часу мені точно невідомо, чому уповільнилась постанова думи з цього питання; з приватної ж інформації я знаю, що на вказаній площі ця ділянка не може бути відведена, тому що згідно ... затвердженого плану вона призначена для міського саду... Я покійно прошу міську думу, якщо не може бути відведеною вказана у моєму першому проханні ділянка, відвести... іншу, на власний розсуд, але без зобов'язання негайно будувати на ній будинок гімназії” [12].

Гімназії св. Анастасії 26 листопада 1914 р. було запропоновано частину міського саду площею 1095 кв. сажнів. Новий будинок фронтом мав виходити на вулицю Гоголевську. Проте через військові події, навіть при значних пожертвуваннях, будівництво так і не було розпочате. 26 жовтня 1916 р. міська дума постановила продовжити термін будівництва на два роки з дня демобілізації армії. Проте, значне підвищення у 1915-1919 рр. орендної плати з однієї сторони, і зменшення кількості учениць – з іншої, змусили педагогічну раду 13 січня 1918 р. поставити питання уже не про будівництво нових приміщень, а хоч би про можливість “злиття”, тобто спільного розташування в одному будинку гімназії Св. Анастасії і духовного училища [11]. У 1919 р. наслідки військових подій, окупації і єврейських погромів стали причиною загального тривожного настрою, який робив неможливими будь-які фінансові прогнози щодо розвитку в місті шкільного будівництва. Основними витратними статтями переважної більшості жіночих гімназій були виплата жалування і плата за оренду приміщень, оскільки практично всі заклади власних будинків не мали.

Архівні матеріали волинських жіночих навчальних закладів початкових і середніх, закритих і відкритих рясніють повідомленнями про вологі приміщення, погану воду, прісне харчування, відсутність уроків гімнастики, велику кількість інфекційних захворювань та інших хвороб, пов'язаних з відсутністю елементарних гігієнічних умов у шкільних приміщеннях. Проте чиновники усіх відомств однаково повільно реагували на будь-які пропозиції щодо найменших архітектурно-ландшафтних змін у господарській сфері жіночої освіти.

Так, у 1908 р. Волинському єпархіальному з'їзду було запропоновано розглянути питання про можливість поповнення місцевих коштів Кременецького жіночого училища через перепланування колишнього лицейського ботанічного саду, створеного ще у 1809 році професором ботаніки та зоології В.Г.Бесером на місці розбитого за ініціативою

Т.Чацького у 1806 р. ірландським садівником Д.Міклером саду для прогулянок. У 1834 р., коли сад став власністю новоствореного Київського університету св. Володимира, у ньому нараховувалось більше п'яти тисяч видів ґрунтових та горшечних рослин та майже чотири тисячі видів насіння. Після того, як у 1842 р. найкращі дерева, кущі та трави були остаточно вивезені до Київського університетського саду, залишки флористики кременецького саду були передані чоловічій духовній семінарії, а згодом – частково – епархіальному жіночому училищу. Роки занедбання перетворили дивовижну місцевість на чорний затхлий ліс, тінь від якого поступово руйнувала стіни розташованого у ньому жіночого училища, підриваючи здоров'я тих, хто там навчався та працював.

Спочатку пропонувалось викорчувати сад і використати звільнену територію таким чином, щоб вона могла приносити користь училищу: розбити город, на якому вихованки вчилися би доглядати за сільськогосподарськими рослинами або посадити фруктовий садок, який би збагатив місцевий бюджет училища. Проте епархіальний з'їзд, заслухавши доповідь училищної ради, прийшов до висновку про недоцільність знищення училищного саду як такого, що є дорогим волинському духовенству своїми “історичними та особистими спогадами”. Тому й надалі здичавілі й занедбані залишки ботанічного саду продовжували утримувати вологу, яка насичувала собою приміщення жіночого училища, проникаючи у тіла вихованок і “проявляючись у вигляді ревматизму, нежиті, бронхитів, катарів, малокров'я та чахотки” [3, 421].

Отже, відсутність необхідної кількості окремих жіночих шкіл та мала місткість приміщень змішаних навчальних закладів ставали основними причинами того, що серед більшості дітей, яким відмовляли у навчанні опинялись саме дівчата, як соціальна категорія, чиї права на освіту залишались вторинними як з точки зору уряду, так і значної частини суспільства. Непристосованість і занедбаність середньоосвітніх жіночих закладів та погані санітарно-гігієнічні умови знижували якість навчання, підривали здоров'я вихованок і ще більше підсилювали враження другорядності у питаннях організації освіти жіноцтва. Дослідження впливу архітектурного стилю та умов навчання на емоційно-вольову сферу учениць закритих і відкритих жіночих навчальних закладів (психолого-архітектурна сумісність будівлі і людини) ХІХ – початку ХХ ст. залишається цікавим перспективним напрямком, розробка якого може виявитись корисною в діяльності сучасних жіночих освітніх інституцій.

Список використаних джерел

1. Волынские епархиальные ведомости. – 1894. – №14. – С.400-401.
2. Волынские епархиальные ведомости. – 1896. – № 17. – С.342-343.
3. Волынские епархиальные ведомости. – 1908. – №21. – С.421.
4. Волынские епархиальные ведомости. – 1911. – №14. – С.794-795.
5. Волынские епархиальные ведомости. – 1911. – №37. – С.719-721.

6. Державний архів Волинської області. Ф.3, оп.1, спр.396, арк.15, 17, 18.
7. Державний архів Житомирської області. Ф.158, оп.1, спр.140, арк.6.
8. Державний архів Житомирської області. Ф.158, оп.1, спр.17, арк.21.
9. Державний архів Житомирської області. Ф.158, оп.1, спр.86, арк.15зв., 16 зв.
10. Державний архів Житомирської області. Ф.183, оп.1, спр.271, арк.2, 12, 19, 65, 65 зв.
11. Державний архів Житомирської області. Ф.7, оп.1, спр.125, арк.9.
12. Державний архів Житомирської області. Ф.79, оп.1, спр.56, арк.12.
13. Державний архів Житомирської області. Ф.79, оп.1, спр.8, арк.1.
14. Нечаев П. Основные педагогические воззрения С.И.Рачинского // Народное образование (СПб). – 1917. – Т.1. – Кн.5-6. – С.274.
15. Савченко Я. Початкові школи на Волині // Світло (Київ). – 1911. – Кн.8. – С.43.
16. Фотинський О. Очерк истории Волынского женского училища духовного ведомства за пятьдесят лет его существования (1864-1914). – Житомир, 1914. – С.50.
17. Центральний державний історичний архів. Ф.707, оп.168, спр.656, арк.3.
18. Центральний державний історичний архів. Ф.707, оп.168, спр.686, арк.3.
19. Центральний державний історичний архів. Ф.707, оп.256., спр. 265-а, арк.5, 6, 10.